

PhD. értekezés tézisei

*Az Exequiae Principales és
az Exequiarum Coeremonialium libri gyászbeszédei*

Mikó Gyula

Debrecen, 2007

1. A téma körülhatárolása és az értekezés célkitűzései

A két kötetet, az *Exequiarum Coeremonialium libri* és az *Exequiae Principales az az Halotti Pompa* Bethlen Gábor akaratából jelent meg 1624-ben Gyulafehérváron, és a két évvel korábban elhunyt hitvesének, Károlyi Zsuzsannának a temetésén elmondott latin és magyar gyászbeszédeket, gyászverseket tartalmazza. A fejedelem így kívánta megörökíteni felesége emlékezetét, bemutatni a gyászpompában is udvarának fényét, hatalmát.

A kiadványokat jelentőssé teszi e reprezentáció különleges alkalma és időpontja, hiszen a nikolsburgi békekötés évében történt a temetés, az elhunyt úrnő fejedelmi személy volt, a szertartásokon a fejedelmi udvarhoz kötődő papok és világiak szerepeltek. A közreadott szövegeknek nemcsak a tartalmi értéke figyelemre és érdeklődésre méltó, hanem számuk és műfaji sokszínűségük is. Az *Exequiae Principales az az Halotti Pompa* tizenkilenc magyar nyelvű prédikációt tartalmaz Ezeken kívül Keserői Dajka János a kötet első részében, a *Prima Classis*ban közölt harmadik és kilencedik prédikációjához két Balassi-strófákban írott *Apostrophaet* is fűzött, és szintén ő írta a *Praefatiót*. Ez így összesen huszonkét magyar szöveg.

Az *Exequiarum Coeremonialium libri* terjedelme még ennél is nagyobb. Ebben tizennégy szónoklat, tizennégy gyászvers, epigrammagyűjtemény szerepel, mint a *Luctus Musarum*, a DAKRYA. Ehhez járul még Kovacsóczi István kancellár levele, a levelet záró epigrammák illetve Bojti Veres Gáspár *Praefatiója* és az eseményeket bemutató szövegfollyama. A könyv tehát összesen harmincegy latin művet tartalmaz, és ebben az epigrammagyűjteményeket egy-egy alkotásnak tekintettük.

Legelőször a latin *Exequiarum Coeremonialium libri*ben Bojti Veres Gáspárnak a temetés körülményeire vonatkozó szövegei foglalkoztatták történeti forrásként a korszak kutatóit. Szilágyi Sándor az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* VIII. kötetében az 1622. május elsejére Kolozsvárra összehívott országgyűlésre vonatkozóan használta fel ezeket, amikor Károlyi Zsuzsannának közvetlenül az országgyűlés összehívása előtt bekövetkezett haláláról és az országgyűléssel egy időben zajló első temetésének eseményeiről írt.

Az *Exequiarum Coeremonialium*nak ez a szövege alapján Fekete Mihály ismertette az Erdélyi Protestáns Közlemények 1871. évfolyamában a *Bethlen Gáborné temetése* című tanulmányában a szertartások előzményeit és részleteit. Herepei János *Adattár*ában Dési Pap István, Szilvási K. Márton, Bihari Papp Benedek, Gyöngyösi Kiséri András életrajzában meg-

említi szereplésüket a fejedelemszóny temetésén. Gyöngyösinél Fekete Mihály közleményei alapján magáról a temetésről írt.

Először Bán Imre elemezte a két kötetet irodalomtörténeti szempontok alapján az 1958-ban megjelent *Apáczai* monográfiájának a *Magyar irodalom Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korában* című fejezetében, amely széles körben tekinti át a korszak irodalmát. Az erre vonatkozó rövid taglalásában a latin és magyar nyelvű szövegeket egyaránt vizsgálta. A latin anyagból Bojti *Praefatió*jától Geleji Katona első szónoklatáig terjedően huszonhat oldalt, a magyar nyelvűből Keserői Dajka János május huszonhatodikai, és július elsejei prédikációit, Alvinczi Péter, Szikszai Hellopeus János, Czeglédi János prédikációit. A latin és magyar nyelvű szövegek barokkos színpadiasságát, a humanista műveltséget erőteljesen kiemelő túlzásait, a „manierista-barokk jellegű” conceptrá való törekvést emelte ki. Czeglédi János prédikációjában a sztoicizmus első hazai megnyilatkozását látta. A *magyar manierista irodalom* című tanulmánya a két könyvet a „protestáns manierizmus latin-magyar gyűjtőköteté”-ként értékelte, melyből szintén Keserői Dajka illetve Geleji Katona teljesítményét emelte ki.

Az újabb retorikatörténeti kutatás érdeklődése a két könyv közül a magyar nyelvű *Halotti Pompa* felé fordult. Heltai János 1989-ben Alvinczi Péter *Querelájának* fordításával együtt modern szövegközlésben jelentette meg a Károlyi Zsuzsanna és Báthori Gábor felett mondott gyászbeszédeket. Kecskeméti Gábor 1998-ban kiadott monográfiája, a *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században* hivatkozik a *Halotti Pompa* néhány prédikációjára is. Keserői Dajka János május tizenkilencedikén elmondott igehirdetését említette, amikor a nyomtatott szöveg és az élő előadásra szánt szónoki mű kettősségéről szólt. Czeglédi János prédikációjában az empirizmus és szenzualizmus jelenlétét állapította meg. Milotai Nyilas Istvánnak eredetileg vázlat alapján előadott prédikációjában a beszédvázlat szerepét és az elocutio módszerét elemezte. A latin szövegek közül Balai Mihály orációjából a „Xerxes sírása” toposzt említette meg példaként a monográfia *Domini summus* részének *Mitizáció és exemplumteremtés* című részfejezetében mint a mitizálás példáját. A könyv függeléke a magyar nyelvű halotti beszédek kiadásait 1711-ig számon tartó regisztrum, mely 103 mű adatait tartalmazza. A megjelenés időrendje szerint az *Exequiarum* a 8., a *Halotti Pompa* a 9. helyen áll. Tehát az irodalmi műveknek ebben a körében e köteteket korainak és igen teljes beszédgyűjteményeknek tekintette. Könyvének *Domini summus* fejezetének témáját a disszertációm is érinti. Ebben azt a kérdést taglalja, hogy miképpen veszi át a halotti prédikáció a laudatio funebris szerepét, tehát, hogyan és milyen eszközökkel érintkezik a két szónoki műfaj.

Mindezek summájára térve, disszertációmmal az volt a célom, hogy a temetéseken elhangzott latin beszédek és verseket lefordítsam, és e doktori értekezés formájában a magyar prédikációkkal együtt bemutassam. Mindehhez azonban szükséges volt az is, hogy a *corpust*, ami a két könyvben nyelv szerint lett két tagra osztva áll, azt egységes, élő szervezetté gerjesszem akképpen, hogy a prédikációkat, orációkat és verseket az események menetébe illeszsem. Így lehetett csak nyilvánvalóvá egymáshoz való viszonyuk, hatásuk és létezésük körülménye. Törekvésem volt mindezek mellett az is, hogy részletes szövegelemzéssel tárjam fel egy-egy laudáció szónoki eszközeit, a bennük érvényre jutó dicséret értékrendjét, kapcsolatát a korának retorikai elveivel

Értekezésem tehát három fő részre oszlik. Az elsőben Bojti Veres Gáspárnak az *Exequiarum Coeremonialium*ot bevezető *Praefatió*ját és a temetés eseményeit előadó szerzői szövegeit elemeztem, feltárva azokat a szerkesztői elveket, célokat, amelyek Bojtit a kötet összeállításában vezették. A második részben Károlyi Zsuzsanna temetésének történéseit, szertartásait rekonstruáltam, és ezek folyamatába helyezve, előadásuk sorrendjében ismertettem az ott előadott prédikációkat és orációkat, gyászverseket. A harmadik fő részben pedig Geleji Katona Istvánnak 1622. május negyedikén, Kolozsváron és július 1-jén Gyulafehérváron előadott latin szónoklatát elemeztem. A zárásban a két szónoki műfaj, a halotti prédikáció és a gyászbeszéd kapcsolatára tértem ki, szorosabban arra, hogy miképpen veszi át a gyászistentiszteletek igehirdetése a halotti dicsérő és vigasztaló beszédek célját és eszközeit.

2. Az alkalmazott módszerek és források

Disszertációm megírása során eredeti, többségében latin nyelvű szövegkiadásokat használtam. Erre a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának gyűjteménye kiváló lehetőséget is adott. Kutatásom tárgya az itt őrzött *Exequiarum Coeremonialium libri duo* (RMNY 1307) és *Exequiae Principales az az Halotti Pompa* (RMNY 1306) egybekötött és a H 826 jelzéssel ellátott példánya volt. A kötetek szövegeit, melyek a két könyvben nyelv szerint két tagra osztva állnak, egységes szervezatként kezeltem, hiszen a magyar prédikációk is, a latin szónoklatok, versek is ugyanazon eseménysorozat köré szerveződtek. Ennek az életanyagát, tehát Károlyi Zsuzsanna halálának életrajzi hátterét, a szertartások előkészületeit, menetét, eszközeit a korabeli forrásokra hivatkozva, idéztem fel. Ezek Károlyi Zsuzsanna és Bethlen Gábor levelei, illetve Bojti Veres Gáspárnak az *Exequiarum Coeremonialium* libriben

a beszédek összekötő ismertetése a temetés menetéről. Ezt egészítettem ki a temetési menetre, a szertartásokra vonatkozó szakirodalommal.

Geleji Katona István beszédeinek elemzésében, az oráció és prédikáció sajátosságainak összevetésében a korabeli elméleti irodalmat, Melanchton, Vossius, Keckermann Scaliger retorikai, poétikai műveit alkalmaztam. Az elemzett beszédek, versek vizsgálatában, az említett elméleti munkák felhasználása során az eredeti latin szövegekhez nyúltam. Értekezésemben ezeknek minden esetben közöltem a magyar fordítását, a versek esetében, tehetségem szerint néhánynak a műfordítását is.

3. Az értekezés eredményei

Az *Exequiarum Coeremonialium* kötet a fejedelmi hatalom reprezentációját örökölte meg és fejezte ki úgy, ahogyan az érvényre jutott Károlyi Zsuzsanna temetési szertartásainak hosszú folyamatában. A kötet szerkesztőjének, Bojti Veres Gáspárnak eredeti szándéka a megvalósultnál nagyobb szabású, terjedelmesebb szövegű vállalkozás volt. Ezt mutatja a könyv 29. oldaláig Geleji beszédéig terjedő kettős oldalszámozás, amely az általa írott részeket, a *Praefatiót* és a *Liber Primus* szerzői, történetírói szövegét érintette. E nagyszabású, de valószínűleg a terminus szorítása miatt teljesen meg nem valósult elképzelés másik bizonyítéka a második könyv elnevezése, *Apotheoseos – Liber Secundus*, amelyben a második, végleges gyulafehérvári temetést Károlyi Zsuzsanna emberi mértéket meghaladó istenüléseként kellett volna bemutatnia, amint azt a latin beszédek, különösen Geleji orációja, és a latin gyászversek – Debreceni Gáspár, Miskolci György elégiái, epigrammái megvalósították. Ehelyett mindkét könyv grandiózus kezdéssel indul, de egészen egyszerű, tényközlő mondatokkal zárul, amint azt az értekezésem lapjain idézetekkel bemutattam.

A *Praefatio* elemzésében lényeges kérdés az, hogy miképpen alkalmazta Bojti a szöveg szerkezetét meghatározó *három pietas*, a három kegyesség közhelyét, és miképpen, és mi végre értelmezte át a marginálisban jelölt forrásának Aquinói Tamás művének, *A teológia foglatának* nyolcvanadik kérdésében közölt fogalmakat. E tekintetben nem a közhely maga jelent érdekes problémát, hiszen Geleji is erre a hármasságra fűzte fel első orációjának laudációs értékrendjét, hanem a forrás.

Bojti az Aquinói Tamástól átvett *religio, pietas, observantia* hármasságát, amelyek a nem egyenlők (Isten és ember – családfő és család – elöljáró és alattvaló) *inaequales* viszonyában jön létre, úgy módosítja, hogy ezeket bibliai és görög-római exemplumokkal a familiaritás körébe vonva, a *pietas* fogalma alá rendelte. Így az ember és Isten, ember és ember

közötti viszonyban egyaránt a szeretet, a jóindulat viszonzása, kölcsönössége érvényesül. A jó uralkodó ekképpen népének atyja, és az effajta jó világi kormányzás Isten akaratának érvényesítője. Mindez a nemzeti uralkodó eszményének felel meg, de a szöveg nem ezt az államelméleti vonatkozást, hanem a hálaadás gesztusát emelte ki, amely a fejedelmet hitvese emlékének megörökítésére, a könyv szerkesztőjét pedig fejedelme iránti hűségre kötelezte.

A szerzői szövegek közlésmódjában a tragikus történetírás katartikus hatást keltő eszközei mellett az ezzel együtt érvényesülő sztoikus bölcelet kauzális elemeit tárta fel értekezésem. A bemutatott események mozgatója a hirtelen változó szerencse, a *repente adversa fortuna*, melyre a gyenge és hősé válni képtelen lélek kétségbeeséssel válaszol. Ezt jelenítette meg Bojti a fejedelemasszony halálának hírére az utcára rohanó asszonysereg extatikusán túlzó leírásával, melyben Liviusból, Vergiliusból átvett közhelyeket alkalmazott – hajtépés, jajgatás, arckarmolás. Az események főszereplőinek, Bethlennek és Károlyi Zsuzsannának a heroizálására is a sztoikus világ- és történelemértelmezés szolgál. A bölcsnek, vagy a hősnek a *patientia*, *constantia* értékeivel felvértezett lelke képes ugyanis a *fortuna* változásainak kedvezőtlenységét is *oikeiózisszá*, azaz magához tartozóvá, elviselhetővé tenni, mivel felismerte benne a dolgokat egyensúlyban tartó világtörvényt, a *rerum moderator Deust*, a dolgokat igazgató, vagy inkább elrendező isteni akaratot.

Szükséges volt a disszertációban a szónoklatoknak és prédikációknak háttérrel adó életanyag és valóság felidézésére, amely magyarázatot ad a prédikációs kötet két classisra való felosztására, és megvilágítja a prédikációk címében megjelölt közléshelyzetet. Így derül ki például az, hogy az első classisban emlegetett *Palota* a kolozsvári Gellényi-házat jelenti, amelynek ebédlőtermében az elhunyt asszonyt felravatalozták, és ugyanennek a háznak a kapuboltozatára utal a prédikáció előadási helyének ez a megjelölése „az kapu közben, mikor az test Fejér vár felé mozdíttatnék”. Fontos volt tisztázni az említett cél érdekében, hogy milyen körülmények s milyen díszletek között hangzottak el a beszédek. Jelentősége van annak is, hogy a Magyar Királyság Erdély, a két sziléziai hercegség, Oppeln és Ratibor és a Károlyi-család egyesített címereivel díszítették a ravatalt, a *pheretrumot*, a *castrum dolorist*. Mindez a fejedelmi hatalomnál nagyobb, királyi méltóság jelzése volt, és kifejezte azt, hogy Bethlen a nikolsburgi béke ellenére sem mondott le eredeti céljairól.

Mindazt, amiről Bojti szövegei nem szólnak, Apor Péter *Metamorphosis*ából, illetve Apaffy Mihály hitvesének, Bornemisza Anna temetéséről fennmaradt forrásokból lett az értekezésben kiegészítve. Például az, hogy milyen volt a prédikációk és latin beszédek elmondásának rendje, mi volt és miképpen díszítették a színt, milyen volt és hogy haladt a koporsót

szállító „fekete szekér”, melyről Bojti csak annyit közölt, hogy azt hat fekete selyembe öltöztetett almásderes ló húzta.

A fejezetben azonban mindezek előtt Károlyi Zsuzsanna alakjáról, betegségének, halodklásának és halálának méltóságos elviseléséről van szó, hiszen ennek valósága adta a laudációk, különösen Geleji két szónoklatának témáját. Ennek ismerete nélkül maga a halott, akiről a beszédek szólnak, csak ide-oda hordozott kelléke maradt volna a hosszú temetés ismertetésének. Összevethetővé vált Bethlen és Károlyi Zsuzsanna levelezése alapján, a Geleji beszédben a fejedelmi asszony férfiasszonyok erényekkel is megjelenített képe és a valós alakja. Láthatóvá lett ebből, hogy Gelejinek a laudatio funebris szónoki műfajából eredő túlzásai e téren nem nélkülözik valós és hiteles alapjukat.

A szertartások szent eseményei közt az értekezés arra a kérdésre is kitért, hogy mit kell értenünk az *Ecclesiarum multitudo* kifejezés alatt, és arra is, hogyan függ ez össze a *de more gentis nostrae*, tehát „a mi népünk szokása szerint” énekelt gyászszóltárokkal. Arra a véleményre jutottam e téren, hogy „az egyházi személyek sokasága” kifejezés nem csak a meghívott lelkészeket jelenti, hiszen azok semmiképpen sem a kapu előtt álltak volna, hanem a református kollégiumok diákjainak kórusát. A „mi népünk szokása szerinti” szóltáréneklés pedig az óprotestáns gregoriánéneklésre vonatkozik. Hasonlóképpen érvényes ez a gyulafehérvári Mihály-templomban felállított három kórus, *Chorus patrio cantillantium ritu* éneklésére. A *res extrinsecas*, azaz a szónoki beszéd külső körülményeinek tárgyalása után kitértem az úrnő síremlékének témájára is. Bemutattam e síremlék felállításának, pusztulásának körülményeit, közölve ennek feliratát latinul és magyar fordításban.

Ezeknek a külső körülményeknek bemutatásával együtt vettem számba és ismertettem a szónoklatok, latin gyászversek tartalmát, sajátos vonásait, szerkezetét, úgy amint azok a szertartások sorrendjében elhangoztak. Megfigyelhető ezek alapján az, hogy a temetés egészének hosszú szertartásai során elkülönül a megszólalók szónoki és prédikátori szerepe. A latin orációk előadói egyik alkalommal sem mondanak magyar prédikációt, s az igehirdetők sem latin orációt. Geleji Katona István például, aki noha a fejedelemasszony udvari papja volt, mindkét alkalommal csak latinul szónokol.

Ennek ellenére, a világi, latin szónoklat elemei, az antikvitásból átvett közhelyek, citátumok, sőt a klasszikus szónoki beszéd szerkezeti elemei, mint a *captatio benevolentiae*, a jóindulat kérése, egyre erőteljesebben jelennek meg a szertartások folyamán a prédikációkban. Ahogy a prédikációk egyre nagyobb nyilvánosság előtt hangzanak el, és amint megjelennek a környezetükben a latin beszédek, gyászversek, amelyekben a beszédnem és a műfaj

szabályai szerint természetesen vannak jelen ezek az amplifikációs elemek, úgy jutnak bennük érvényre – szinte a latin beszédekkel, versekkel aemulálva, ugyanezek az eszközök.

A gyászszertartások kezdetén, a Gellényi-ház ebédlőtermében, nyilván a későbbiekhez képest szűkebb és meghittebb körben elmondott igehirdetések nem élnek, vagy csak igen mérsékeltten élnek ezekkel az eszközökkel. Ilyenek Milotai Nyilas István, Keserői Dajka János, Szilvási Márton, Gyöngyösi András beszédei. Gyöngyösi azonban már az Enyeden előadott prédikációját klasszikus retorikai eszközökkel szerelte fel: a *Metamorphoses*ből vett Ovidius-citátumokkal, Hadriánus, Fabius szenátor Aiszkhülosz hirtelen halálának közhelyeivel, vagy a halállal nem törődő ember példázataként Xerxésznek Artabanushoz intézett válaszával: *Mittamus ista tristia, cum laetiora in manibus habeamus*.

Ennek következménye az, hogy ezek a klasszikus retorikai eszközök, melyek igen alkalmasak a meggyőzésre és az érzelemkeltésre, fellazították, arányaiban megváltoztatták a prédikáció eredeti szerkezetét, amely exordium – partitio – summa – explicatio – a részenként vett tanúság és haszna, illetve az utolsó rész hasznaként alkalmazott accommodatio, vagy applicatio. Ennek a jelenségnek szélsőséges, ám szép példája Czeglédi János illetve Szikszai Hellopeus János beszéde. Ezekben az említett szerkezetből csak az exordium vagy Szikszainál *Praeambulum*, a textus közlése, és a rész szerinti taglalása maradt meg.

A Halotti Pompának azokban a prédikációiban, amelyek a prédikációs szerkezetet megtartották, az oráció retorikus eszközei a beszéd exordiumában illetve a *tanúságok* és *hasznok* kifejtésében jelennek meg, és a beszéd genuszát a didascaliconból a deliberativum felé tolják el. Ugyanis a prédikációban is van lehetőség az érvelésre, hiszen a megelőző igemagyarázatból, illetve a magyarázatot összefoglaló *tanúságokból* egy erkölcsi tanácsot fogalmaznak meg a prédikátorok. Ez a tanács felszólítás, buzdítás formájában jelenik meg a hasznokban. A prédikáció sikere abban áll, hogy ezt a tanácsot a lelkészek mennyire meggyőzően tudják közölni. Az emellett való érvelésben van szükségük az igei vagy klasszikus locusokra, illetve a szent vagy világi históriákra. A klasszikus szentenciákat rendszerint követik, vagy közrefogják a bibliai helyek. E kétfajta citátum az érvelés szempontjából egyenértékű, sőt a pogányok igazsága egy *a minori* típusú *comparatióval* még erősebb és hatásosabb is lehet, mint a pusztá szentírási hely.

A hitszónokok tehát az igében foglalt megállapítás igazságából a *tanúságban* vonnak le általános érvényű következtetést, és ezt az igéből eredő tézist (általános. beszédtema) a haszna részben hipotézisként (meghatározott beszédtema) érvényesítik a hallgatóságoz szóló imperatívuszokban. Az applikációban ennek érvényességi körét szűkítik le méginkább az elhunyt úrnő személyére. Az érzelmi hatáskeltés meggyőző szerepe itt abban áll, hogy a hallgatóval

elhitessék azt, hogy mindaz, ami az igemagyarázat során a *tanuságban* általában megfogalmazódott, az az applikációban végzett dicséretben leginkább az elhunyt Úrnőre érvényes, mivel ő a legtökéletesebb beteljesítője a *hasznokban* megfogalmazott életszabálynak. Ebben az elhítetésében a legfontosabb eszköz az érzelemkeltés, a halott iránti részvét felkeltése, a veszteség fájdalmának felidézése, illetve a hasznokban megfogalmazott életszabály értelmében való vigasztalás.

A latin beszédek, noha más szerkezeti rend szerint épülnek fel, de a status, amelyben elhangzanak, amelyben hatniuk kell nyilvánvalóan ugyanaz, mint az igehirdetéseké, és exemplumaik, szentenciáik, témáik is megegyeznek ezekkel. A Kolozsvárt május 24-én a Gellényi-ház kapuboltozatában elhangzó prédikáció, latin szónoklat és gyászvers, Milotai Nyilas István, Geleji Katona István, és Bihari Benedek szövegei, noha más-más műfajúak, de egyformán az erények hármasságára épülő dicséretetek. A dicsért erények ezekben azonosak: az Isten iránti szeretet, és az ebből eredő másik kettő a házastárs iránti és az emberek közössége iránti ragaszkodás. A prédikációkban is, az orációkban is gyakran jelennek meg ugyanazok a locus communisok, közhelyek. Például a *Sesostris szekere*, *Xerxész sírása* Gyöngyösi András enyedi, Keresszegi István gyulafehérvári prédikációjában, illetve Balai Mihály, Csulai György beszédeiben, a *mikrokozmosz* toposza Szilvási K Márton, Szikszai Hellopeus János prédikációjában és Kemény János szónoklatában, *Arisztotelész vélekedése az emberről* Szikszai Hellopeus János szentbeszédében és Balai első orációjában, vagy a *magát gyógyító szarvas* Pliniustól átvett természettudományos közhelye Balai második. szónoklatában és Bojti beszédében. Az, hogy a gyászbeszédek, legyenek bár prédikációk vagy latin orációk, ugyanazokat a közhelyeket használják, azt mutatja, hogy e szónoki eszközökkel azonos tartalmakat közölnek, a világi lét értékeinek bizonytalanságát, mulandóságát, az élettel járó szenvedések tűrését és a halál tényének elfogadását, tehát egy egységesen sztoikus szemléletet.

A kétféle nyilvános megszólalás összevetéséből azt is láthatjuk, hogy a hallgatóságnak ugyanazt az ízlésbeli és lelki igényét szolgálja, elégíti ki az igemagyarázat módjának és a latin laudációnak vagy consolationnak az eszköztára. Az értési szintet és igényt a latin szónoklat határozza meg. A prédikáció ennek eszközeit alkalmazva, igazodik hozzá. A latin szónoklatot ugyanis nem köti a prédikáció eredeti célja, az exegézis és ennek didaktikus szerkezete, és így sokkal közvetlenebbül fordulhat a propositióban felvett témához, vagy a dicsért, vigasztalt halandó felé. A mitológiai, történelmi példázatok, bölcsességeket is közvetlenebbül érvényesítheti a laudáció esetében az amplifiációban, a consolatio esetében az érvelésben.

Ezek gazdagsága, sokszor összezsúfolása jellemzi a latin beszédek. A *fabula Graeca* meglehetősen alkalmazására példa Balai Mihály vigasztalóbeszédének exordiumában a labirintus közhelyének collatio szerepű allegóriája, és ebben különösen a Diaboloszt jelképező Minotaurus képe: *huius belluae dentes mortalium madentes*. Bojti beszédében a magát gyógyító szarvas példázata, amely a földi mulandóságban az örökkévalóságra felkészülő fejedelemasszonyt példázza. Mindezt fokozzák a latin nyelv költői használatában érvényesülő igen szabad szórendjével megoldott hosszú felsorolások, halmozások, melyeket még ráadásul az igeneves szerkezetek terhelnek. Különösen hatásos ez a beszéd kezdetében. Ezt alkalmazta Geleji kolozsvári beszéde, Csulai György vagy Petri Ferenc szónoklata.

A görög-római mitológia istenítő szélsőségével mutatják be a gyászversek Károlyi Zsuzsanna halhatatlanságát. Szerkezetük azonos: az Olimposz antik istenei, vagy a múzsák az úrnő erényeit dicsérik, és sorsát elsíratják, majd az égbe emelik őt. Bojtinál a dicséretet az erények szerint Jupiter, Minerva mondja és Melpomené panasza zárja, majd Károlyi Zsuzsanna csillaggá változott lelkét az istenek a Szűz és a Mérleg csillagképébe emelik. Debreceni Gáspár versében Apolló és a Helikon Múzsái és az allegorizált Religio, a Vallás siratja az asszonyt betegségének szenvedései miatt, melyből aztán Mercurius szabadítja ki, és az égi templomban az istennők csoportjába emeli. Ezt követően a múzsák egy változatos metrumokban megírt epigramma füzérben, a *Luctus Musarum*-ban mondanak istenítő dicséretek Károlyi Zsuzsannáról. Körösi István versében erőteljes szinkretizmus érvényesül, mivel az olimposzi istenvilágba a Jelenések Könyvét átköltve a Bárány oltárát, és a Szentírás szent életű asszonyait is beköltözteti.

Az értekezés a gyászbeszéd szónoki eszközeit Geleji Katona István május huszonegyedikén Kolozsvárott, és Július elsején Gyulafehérvárt elmondott két beszédének elemzésében végzi. Ezt Geleji retorikai elveinek bemutatása vezeti be a *Praeconium Evangelicum* első könyvét bevezető két előszó és a Válság Titkának előszava alapján. Eszerint a szónoknak beszéd propozícióját, hangnemét és ornátusát a hallgatóságához kell szabnia, és ha elég művelt, érzékeny és fényes elméjű közönségre talált, akkor ez a szónoktól is igényes megszólalást vár. Mindez tehát a fejedelmi udvarhoz illő szónoklatra, és prédikációra vonatkozik, és Geleji mind a két beszédét ilyen hallgatóság előtt adta elő.

A következőkben a gyászbeszéd *genusának*, a demonstrativumnak a sajátosságait, ennek célját és eszközeit vizsgáltam Melanchton és Vossius retorikája alapján. Mindkettő, bár más gondolatmenet és fogalmak alapján az érzelmi hatás keltését emeli ki a beszédnek céljaként. Melanchton a megismerés (*cognitio*) fogalmából kiindulva, a bemutatott erények szemlélését és ebből fakadó csodálatot tekinti a beszéd céljának. Vossius *Oratoriarum*

Institutionese az epainosz és az enkómion, tehát az erények és tettek dicsérete esetében egyaránt azt tarja lényegesnek, hogy azok az *affectussal* érzelmeket gerjesszenek, és ezeket a szenvedélyeket, a *pathoszt* a hallgatóság lelkében a tetteket meghatározó tartós állapotá, erkölcsi értéké, *éthosszá* emeljék. A laudáció is a beszéd tárgyat csak ezekből az éthoszokból *fortitudo*, *pudicitia* etc. eredő közhelyekből vehetik.

A beszéd elemzésében azt mutattam be, hogy Geleji a *laudatio artificiosust* alkalmazta, amely nem időrendben halad a dicsért személy életútján, mint a *laudatio naturalis*, hanem az erények értékrendjére építette beszédét. Ki kellett térnem arra a részletre is Scaliger *Poetices libri septem* című műve alapján, hogy a kor nőábrázolásához képest Geleji milyen erényeket emelt ki, és milyen módszerekkel. Ebben a Scaliger által is javasolt módot követte, egyszerre ábrázolta a beszéd tárgyat férfias erényekkel (*virtutes viriles*) és szelídséggel (*suavem et lenem designare*). Az elsőhöz a *fortitudo*, *constantia*, *temperantia*, *prudentia*, *clementia* (bátorság, állhatatosság, mértékletesség, okosság, engedékenység) erényeit fűzte, a másikhoz a *pudicitia*, *pudor* (erkölcsi tisztaság, szemérmesség) erényeit. Ezeket rendezte ő is a három *pietas* – *religiosa*, *oeconomica*, *politica* közhelyének szerkezetébe, mindegyik szakaszt egy-egy citátummal zárta Melancthon epigrammájával, Horatius Licinius-ódájának, Claudianus egyik panegyricusának részletével.

A *pietasok* alatt tárgyalt erények köre is fokozatosan bővül. A *religiosa pietas* az Isten igaz ismeretét dicséri, ennek példája bethániai Mária és Anna próphetissa, az *oeconomica* a szemérmesség és hűség dicséretét tartalmazza, és az előzőnek Zsuzsanna, Rebeka, Sára, az utóbbinak Pénélopé és Mikál a példája. A *politica pietas* tartalmi körében van dicsérve a legtöbb erény, az engedékenység (*clementia*), a jóakarat, az előrelátás, bátorság, és ezek példái is a legnépesebbek, Abigél, Betsabé, Eszter mint uralkodói hitvesek az okosságot és az ékesszólást képviselik, a bátorságot pedig Judit és Debóra.

A második beszéd elemzésének bevezetésében azokat a szövegeket, verseket és beszédekem említetem meg, amelyek meghatározták Geleji beszédének hangvételt. Arra kerestem ugyanis választ, hogy mi készítette Gelejit arra, hogy a latin gyászbeszéd meg szokott közhelyeitől ennyire eltérő megoldást alkalmazzon, azt ugyanis, hogy egy *comparatió*ban megfogalmazott *hypotypozis*ra építse a beszédét. Látható ebből, hogy az előző szónokok, és prédikátorok is igen összetett szövegeket, alkottak.

Magát a *comparatió*t Keckermann az 1618-ban kiadott *Systema Rhetoricae* című műve a bővítés olyan eszközeként ajánlja, amelyben a hasonlítást több hasonló jegy alapján a részek szerint hasonlatok soraként lehet alkalmazni. A Naphoz való hasonlításnak a személyre való alkalmazása leginkább az uralkodói méltóság bemutatására alkalmas. Ez jelenik meg Laskai

János Lipsius-fordításának egy átformált Seneca-citátumában: „Fejedelemnek mind beszédi s mind cselekedeti hírben-névben kelnek. Nem is rejtetheti elmagát, mint szintén a fényes nap” Pataki Füsüs János 1622-ben írott királytükreben keletről feltámadt Gedeonként, felkelő napként, üstökösként ünneplik a fejedelmet mint Pater Patriaet, mint nemzeti királyt. Maga Geleji is alkalmazta a Nap hypotyposisára épülő comparatiót, vagy collatiót a Válság Titka XIII. prédikációjának Előkezdésében, ahol Jézus Krisztust hasonlítja össze a Nap leírásának részelemeivel. A trópus a geocentrikus világkép felfogása szerint érvényesült, amelyben a Nap a kilenc szféra közepén áll.

A beszéd képi eszközeivel, a csillagászati ismeretek tudományos igényű részletezésével erőteljesen eltér a gyászbeszédnek jellegzetességeitől. Szokatlan az inventiója, hiszen az egész oráció egyetlen retorikai eszközre, a Nappal való összevetésre épül. Szokatlan az erre épülő propozíciója is, hiszen a comparatio az érvelés egyik módja, a beszéd azonban nem tartalmazza az összevetésből eredő következtetést. Bizonytalan a genusok közé való szokásos besorolhatósága is, mivel célkitűzése szerint nem az erények dicséretére vállalkozik, mint első szónoklatában, az elhunyt nagyszony megdicsőülését nem ezek meglétére alapozza, ezért nem tekinthető laudációnak. A consolatio sajátossága, a vigasztalásra vonatkozó érvelés is hiányzik belőle, sőt, mint láttuk a mennyei megdicsőülés bemutatása, amely e beszédműfaj egyik közhelye, az erre való hosszas előkészület után csak a szónoklat zárómondataiban jelenik meg.

Ezeknek a szokásos beszédmodoktól való eltéréseknek az oka az, hogy Geleji hallgatóságának érzelmeire a saját érzelmeinek bemutatásával kíván hatni. Az úrnője iránti ámulatával, halála feletti megrendülésével, kétségbeesésével, a feltámadás megdicsőülésének bizonyosságával akar inkább hatni, mint a szabályszerű beszéddel. Ezért választotta a lehető legnagyobb nagyszerűbb comparatiós tárgyat, a Napot, amellyel mindvégig a mítosz magasságában tartotta a beszéd tárgyát.

A disszertáció zárófejezetében az *Exequiarium* és a *Halotti Pompa* bemutatásának summázataként a halotti prédikáció és oráció sajátos kapcsolatáról van szó. Arról a viszonyról, amely céljuk és előadásmódjuk közössége teremtett. Keckermann *Rhetorica Ecclesiastica*jának erre vonatkozó részeivel, és Milotai Nyilas István dicsérőbeszéd szerepű prédikációjának elemzésével azt bizonyítom, hogy a dicséret és a vigasztalás mint cél és az érzelemkeltés elocutiós eszköztára, az érvelésre, bővítésre alkalmazott közhelyek a szónoklat eszközeinek, szerkezeti elemeinek átvételére készítetik a prédikációt.

Publikációk az értekezés témaköréből

TANULMÁNYOK

Geleji Katona István retorikai elvei és az udvari prédikáció

Előadás a 2006-októberében a Debreceni Egyetem által rendezett Medgyessi Konferencián (5 oldal)

Geleji Katona István két gyászbeszéde az EXEQUIAE COEREMONIALES kötetben- az első beszéd elemzése

Könyv és Könyvtár

A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Közleményei, Debrecen 2005. 25–65. Klny. is.

Az EXEQUIAE COEREMONIALES kötet szerzői szövegei és kötetkompozíciója =Retorika, interperetáció, szövegértés a régi magyar irodalomban, szerk. Bitskey István, Debrecen, 2003, (Studia Litteraria, XLI.), 83–111. Klny. is.

«*HEDERA POETICA*» A Felvinczi Sándor temetésére írott gyászversek vizsgálata, Könyv és Könyvtár 2002. 71– 104. Klny. is.

RECENZÍÓK

A. Molnár Ferenc: *Anyanyelv, vallás, művelődés*

Irodalomtörténet, 2001/3. 480–482.

Boda Miklós: *Studium és literatura*

Irodalomtörténet, 2003/2. 315–321.

FORDÍTÁSOK

PÉCSEL Király Imre, *Bevezetés a retorikába két könyvben = Retorikák a reformáció korából, vál., szerk., jegyz., utószó IMRE Mihály, Debrecen, 2000. (Csokonai Könyvtár. Források 5.) 265–335.*

CYPRIANUS SOARIUS: Három könyv a retorika művészetéről – bevezetés az ékesszólásba = Retorikák a barokk korból, vál., szerk., jegyz., utószó BITSKEY István, Debrecen, 2003 (Csokonai Könyvtár. Források 13–104.

A *Csokonai Vitéz Mihály Összes művei* kritikai szövegkiadás utolsó három kötetének teljes latin anyaga

Csokonai. Vitéz Mihály Összes művei Feljegyzések1-2, szerk. DEBRECZENI Attila, Akadémiai Kiadó Bp. 2002.

Csokonai. Vitéz Mihály Összes művei Tanulmányok, szerk. DEBRECZENI Attila Akadémiai Kiadó Bp. 2002.

